

دانشگاه رازی

دانشکده ادبیات و علوم انسانی

پایان نامه کارشناسی ارشد رشته زبان و ادبیات عربی

جلوه های تعهد و التزام دینی و اخلاقی در شعر سید رضی

استاد راهنما :

علی اکبر محسنی

نگارش :

اکرم دارایی نیا

اسفند 1386

فهرست مطالب

عنوان

صفحه

چکیده

۴

مقدمه

۵

پیش گفتار

۶

فصل اول

عصر عباسی

ووضعیت سیاسی، اجتماعی، فرهنگی و ادبی آن

بخش اول

۱-۱-۱- تأسیس دولت

عباسی.....

.....

۹.....

۱-۱-۲- اوضاع سیاسی، اقتصادی، اجتماعی و دینی عصر عباسی

.....

۱۲.....

۱-۱-۳- وضعیت فرهنگی و ادبی

.....

۲۰.....

شریف رضی

و جایگاه علمی و ادبی اش

بخش دوم

۱-۲-۱- زندگی

.....، شخصیت، اعتقاد و آثار رضی.....

.....

۲۷.....

۱-۲-۹- اسلوب ادبی رضی و آراء دیگران

..... در مورد وی:.....

۳۵.....

فصل دوم

سیر تحول معنایی ادب و التزام

بخش اول

۱-۱-۲- سیر معنایی ادب

..... در ادوار مختلف.....

.....

۴۰

۲-۱-۲- تعریف

ونقد شعر.....
.....

..... ۴۱.....

۲-۱-۳- معنای التزام و ارتباط آن

باشعر، فکر و دین.....
..... ۴۱.....

نظریه

فلسفه و ادبای پیرامون التزام

بخش دوم

۲-۲-۱- نظریه فیلسوفان و غربیان پیرامون مسأله ی

التزام.....
..... ۴۶.....

۲-۲-۲- دیدگاه ادیبان عرب درباره ی

التزام.....
..... ۴۹.....

۲-۲-۳- نظر قرآن و اسلام

در برابر التزام.....
.....

..... ۵۱.....

التزام در ادوار مختلف

بخش سوم

۲-۳-۱- التزام در عصر جاهلی، اموی، اسلامی

و عباسی.....
..... ۵۵.....

فصل سوم

مضامین دینی و اخلاقی در اشعار شریف رضی و مقایسه ی آن با دیگر شاعران

بخش اول

۳-۱-۱- مقدمه.....

.....
.....

..... ۵۸.....

۳-۱-۲- موضوع مدح و تعریف

آن.....
.....

..... ۶۰.....

۳-۱-۲-۱- ویژگیهای مدح

در عصر عباسی.....
..... ۶۳.....

.....	در شعر رضی.....	۳-۱-۲-۲- ویژگیها و مضامین مدح
.....	۶۳
.....	۳-۱-۳- موضوع رثاء و تعریف
.....	آن
.....	۶۷
.....	۱-۳-۱- تحوّل رثاء در دوره های
.....	مختلف
.....	۷۹
.....	۳-۱-۳-۲- ویژگیهای
.....	رثاء در عصر عباسی
.....	۸۰
.....	۳-۱-۳-۳- ویژگیها و مضامین مرثیه های
.....	رضی
.....	۸۱
.....	۳-۱-۴- موضوع غزل و تعریف
.....	آن
.....	۹۹
.....	۳-۱-۴-۱- تاریخ پیدایش غزل و موضوع
.....	آن
.....	۹۹
.....	۳-۱-۴-۳- ویژگیهای غزل
.....	در عصر عباسی
.....	۹۹
.....	۳-۱-۴-۴- ویژگیها و مضامین غزل
.....	رضی
.....	۱۰۲
.....	۳-۱-۵- موضوع فخر و تعریف
.....	آن
.....	۱۰۹
.....	۳-۱-۵-۱- انواع فخر در دوره های
.....	مختلف
.....	۱۰۹
.....	۳-۱-۵-۲- مضامین
.....	فخر در عصر عباسی
.....	۱۱۰
.....	۳-۱-۵-۳- مضامین
.....	فخر در شعر رضی
.....	۱۱۱

۳-۱-۶- موضوع هجا وتعريف

آن.....
.....

..... ۱۲۳.....

۳-۱-۶-۱- انواع هجاءدوره هاي مختلف.....

..... ۱۲۳.....

۳-۱-۶-۲- ويژگيهاي هجاءدرعصرعباسي.....

..... ۱۲۳.....

۳-۱-۶-۳- ويژگيهاي هجاءدرشعر رضي.....

..... ۱۲۶.....

۳-۱-۷- زهدومعرفت ديني.....

.....
.....

..... ۱۳۰.....

۳-۱-۷-۳- مضامين شعرزهددرعصرعباسي.....

..... ۱۳۴.....

۳-۱-۷-۴- زهدومضامين ديني درشعر رضي.....

..... ۱۳۸.....

جلوه هاي التزام درمسائل مختلف ادبي-اعتقادي اخلاقي،سياسي واجتماعي

بخش دوم

۳-۲-۱- مسائل اعتقادي (عقل مداري وتأکيدبرخرد- اجتناب از هواوهوس- اميدواري- عبرت گرفتن ازشختيها- دوري ازدنيا-حقيقت

مرگ.....
..... ۱۴۸.....

۳-۲-۲- مسائل اخلاقي(عزت نفس- صبروبردباري-حسن خلق- کوتاه بودن آرزوها-غريبه نوازي- شکرگذاري- اجتناب از دشمن-

جهادبانفس).....
..... ۱۵۶.....

۳-۲-۳- مسائل اجتماعي(دوستي ، دوري از انسانيهاي ریاکاروحسود- اجتناب از عیب جویی مردم- جودوبخشش - اغتنام فرصتها-عزم

وحزم).....
..... ۱۶۲.....

ثروت مند برفقير.....	۳-۲-۴- مسائل اقتصادي (ظاهري بي مردم و برتري
.....	۱۶۷.....
.....	۳-۲-۵ - مسائل سياسي (زير بار ذلت و ستم نرفتن - اعلام
.....	ولايت امامان - تهديد دشمنان - دعوت به قيام
.....	دربار دشمنان).....
.....	۱۷۲.....
.....	نتيجه
.....	بجث.....
.....	۱۷۶.....
.....	ملخص
.....	البحث.....
.....	۱۷۹.....
.....	فهرست منابع
.....	وماخذ.....
.....	۱۸۱.....
.....	چکيده انگليسي
.....
.....	۱۸۵.....

التزام و تعهد دینی و اخلاقی یکی از برجسته ترین ویژگیهای شعری شریف رضی، این شاعر بزرگ عصر عباسی محسوب می شود. جامعه ی عباسی در آن زمان از لحاظ اوضاع دینی، اخلاقی و اجتماعی بسیار نابسامان بوده و مردم غرق در عیش و لذایذ دنیوی بودند و نسبت به دین و احکام شرعی هیچگونه تعهدی نداشتند. آنان به طور آشکار به مخالفت با قوانین دینی برخاستند و اکثر شاعران عصر عباسی در این مجالس بزم و شراب خواری شرکت می کردند و در وصف شراب و مجالس میخواری و ساقی هاشعری سرودند. در چنین محیطی بود که سید رضی به پاخاست و با زبانی عقیف به شعر آن زمان روحی تازه بخشید. ایشان سعی نمود که اکثر اشعارش را تحت مضامین دینی و اخلاقی بسراید و تعهد و التزام خود را آشکار سازد. چرا که وجود التزام در ادبیات امری ضروری است و آن نه تنها یک سد و مانع نیست بلکه رمز ماندگاری هر اثر هنری نیز به شمار می رود.

تمام تلاش سید رضی برای این بود که شعرهای پاک و لطیف بسراید و از به کار بردن الفاظ ناپسند و رکیک امتناع ورزد و با زبان شعر از اعتقادات خود دفاع کند. به راستی که اکثر اشعار ایشان در برگزیده ی پیامهای اخلاقی، دینی، اجتماعی، اقتصادی و سیاسی است و بیشتر مضامین شعری اش برگرفته از آیات قرآنی و احادیث و روایات می باشد.

مقدمه :

بحث ادبیات آزاد یا متعهد همواره ذهن ناقدان را به خود مشغول کرده است، گروهی معتقدند که ادیب یا شاعر در خلق آثار هنری خود باید آزاد باشد تا بتواند هر آنچه را که در ذهن و اندیشه دارد به عرصه ی ظهور برساند، بدون اینکه پایبند موازین و سنجی باشد. این عده از ناقدان التزام و تعهد را امری دست و پاگیر

می دانند که آزادی ادیب یا شاعر امری گیرد. گروه دوم ضرورت وجود التزام در ادبیات را انکار نمی کنند، اما شعر را از دایره ی التزام خارج می کنند

والتزام رادرحوزه ي نثر جستجومي کنند. استدلال آنها اين است که نثر بستمناستري براي آگاه کردن مردم از اوضاع جامعه است و از ضابطه ها و قواعد مخصوص شعر به دور است. آنها عنصر تشکیل دهنده ي شعر را خيال و عاطفه مي دانند و التزام در شعر را نفي پذيرند.

گروه سوم وجود التزام رادرحيطه ي شعرونثر ضروري مي دانند، اين عده براي باورهستند که اگر التزام را از آثار هنري بگيريم چيزي از آن باقي نماند و اصلاً رمز ماندگاري هر اثري اين است که از نهان و اعتقاد هنرمند برخيزد، تا در جاناتاثير گذارد و احساس انسان را برانگيزد و گر برخاسته از اندیشه خاص نباشد به زودي به دست فراموشي سپرده مي شود. از طرفي ديگر هنرمند در ميان مردم زندگي مي کند، پس به طور يقين تحت تاثير جامعه قرار مي گيرد و نسبت به آن واکنش نشان مي دهد و به نقد اوضاع جامعه مي پردازد. اين امر در مورد شاعران هم صدق مي کند، که با مهارتي خاص و با به کارگيري دو عامل خيال و عاطفه درد مردم و جامعه را به تصوير بکشند، و يا به تبليغ و دفاع از عقیده ي خود پردازند. و در گامي فراتر هويت ملي و ديني خود را در شعر نشان دهند.

هدف ما در اين پايان نامه آشنائي با جلوه اي از التزام و تعهد ديني و ادبي در شعر سيد رضي شاعر برجسته ي شيعه در عصر عباسي، که بيشتر با عنوان مؤلف نهج البلاغه شناخته شده مي باشد، اما واقعيت اين است که وي علاوه بر اينکه نويسنده ي ماهري بوده، شاعر توانا و چيره دستي نيز بوده که با بهره گيري از منبع عظيم اسلام، و پايبندي به احکام و قوانين آن اشعاري سروده، که هر کدام در برگيرنده ي نکته اي اخلاقي، تربيتي و ديني است، و نشانه هاي تعهد و التزام در آن کاملاً پيدا است، چرا که رضي قبل از اينکه نويسنده باشد، يك مسلمان است، پس به اقتضاي اسلامش ملتزم نيز هست. چون اسلام دين التزام است.

هدف در اينجا پرداختن به مقوله ي التزام و تجلّي آن در شعر سيد رضي است با توجه به شخصيت مذهبي، عرفاني و سياسي وي، طبعاً نوع نگاهش به طبيعت و احساس و عاطفه ي ادبي اش با ديگر شاعران متفاوت خواهد بود.

پيشگفتار:

مقوله ي التزام و تعهد در ادبيات موضوعي است که از اهميت والايي برخوردار است. تعهد و اعتقادي

که ادیب یا شاعر در ذهن خود می‌پروراند، خمیرمایه‌ی اصلی اثر هنری اش محسوب می‌شود. هر اثر هنری حامل پیامی است که هنرمند با ابلاغ آن رسالت خود را به انجام می‌رساند و چنانچه تنها به خلق اثری زیبا به دور از پیام و اندیشه‌ی بسنده کند، نه تنها وظیفه‌ی خود را ادا نکرده که اثر هنری اش به دست فراموشی سپرده می‌شود. آثار ملتزم و متعهد باعث ایجاد اعتماد می‌شود، به طوری که مخاطب آن را در درون خود احساس و در خاطره اش به ثبت می‌رساند و این چنین یک اثر هنری و پدیدآورنده‌ی آن ماندگار می‌شوند.

(الف) تعریف مسأله:

سیدررضی شاعر برجسته‌ی ای است که دارای شخصیت مذهبی، عرفانی و سیاسی است. با این توصیف وی وارد تمام موضوعات شعری از جمله مدح، رثاء، غزل، فخر و زهد شده است و در همه‌ی این اغراض نمونه‌ی یک شاعر ملتزم و متعهد بوده که شعر را وسیله‌ی ای برای تبیین اعتقادات خویش قرار داده و هیچگاه از حریم خودگام فراتر ننهاده و شعرش با وجود کثرت و فراوانی همواره پاک و عقیف باقی مانده است.

(ب) سوابق تحقیق:

به علت اینکه سیدررضی در زمان خود رهبر شیعیان بوده و پدرش نیز مرجع تقلید عصر بوده است، و از طرف دیگر ایشان گردآورنده‌ی نهج البلاغه می‌باشد لذا از دیرباز مورد توجه بوده است، شرح زندگی و آثارش مورد تحقیق قرار گرفته، حتی بعضی از اشعار و قصایدش شرح و ترجمه شده است، اما از لحاظ ادبی و عاطفی اشعار ایشان کمتر مورد توجه واقع شده است. همچنین سیدررضی سخت پایبند اعتقاداتش بوده است و این ایمان و اعتقاد در بیشتر اشعارش جلوه می‌نماید.

بسیاری از اشعار وی حاوی مضامین دینی و اخلاقی است که بسیاری از آنها برگرفته از مضامین آیات و احادیث پیامبر و ائمه (ع) خصوصاً امام علی (ع) است و محققان کم‌تر به این موضوع پرداخته‌اند.

(ج) شیوه‌ی تحقیق:

روش کار در این پایان‌نامه به صورت فیش برداری بوده و بیشتر بر مطالعات کتابخانه‌ای و استفاده

ازسایت اینترنتی تأکید شده است. درتدوین این پایان نامه ابتدایک پیش گفتارآمده است وپس ازآن واردبجث اصلی شده ایم که بجش اول فصل مربوط به بررسی اوضاع عصرعباسی ازجہات مختلف فرهنگی- ادبی ودینی است. آنگاه نثروشعرعصرعباسی رانیزموردبررسی قرار داده ایم . دربخش دوم ازفصل اول به زندگی سیدرضی و شخصیت و اخلاق وهمچنین اعتقادات وتالیفات ودیگرویزگیهای شخصیتی و اخلاقی وی پرداخته ایم .

سپس در بخش اول ازفصل دوم سیرتحول معنایی ادب و التزام ورابطه ی دین وشعرموردبررسی قرار گرفته است. دربخش دوم ازاین فصل نظر فیلسوفان پیرامون التزام وهمچنین دیدگاههای لیبرالیسم و ادبای غرب ونظرات قرآن واسلام درموردالتزام درشعرآمده است. دربخش سوم التزام رادردوره های مختلف موردبررسی قرار داده ایم . اما فصل سوم: دربخش اول ازاین فصل نشانه های التزام دینی و اخلاقی درشعررضی ومقایسه ی آن باشاعران معاصرش وهمچنین مضامین مختلف شعری ایشان آمده است. سپس به غزل، مدح، رثاء، هجا، فخر و اشعارزهدي ایشان پرداخته ایم .

بخش دوم ازفصل سوم مربوط به مسائل اعتقادی، اجتماعی، اخلاقی، سیاسی واقتصادی در اشعارایشان می شود. که به طور اجمال درموردهریک توضیحات لازم داده شده است. ودرآخرنیزیک نتیجه گیری از مطالب ذکر شده است.

د) فرضیات:

۱- سیدرضی یکی ازبزرگترین شاعران قرن چهارم است که دربعدعاطفی وشاعری آنگونه که شایسته است موردتحلیل وبررسی قرارنگرفته است، وبیشترباعنوان مؤلف وگردآورنده ی نهج البلاغه موردعنايت بوده است . بنابراین نیازمندمعرفی شخصیت علمی و ادبی شاعرمی باشد.

۲- شخصیت مذهبی، عرفانی وسیاسی سیدرضی چه تأثیری دراحساس وعاطفه وسبک ادبی وی داشته است؟

۳- آیا سیدرضی درسروندن اشعاردینی و اخلاقی از مضامین قرآن تأثیرگرفته است؟

۴- باتوجه به اینکه سیدرضی مؤلف کتاب نهج البلاغه بوده، آیا این امر درفکر وشعررضی تأثیرگذاشته است؟

۵- آیا سیدرضی شعررابه عنوان حرفه و برای تکسب بکارگرفته، یا اینکه ازآن برای تبیین اعتقاداتش بهره جسته است؟

ه) کاربرد نتایج تحقیق:

- ۱- آشنایی بیشتر بایکی از بزرگترین شاعران عصر عباسی از جنبه‌ی ادبی و عاطفی
- ۲- آشنایی با انواع توصیفات یک شاعر مذهبی و عرفانی و سیاسی که مقام رهبری شیعیان را برعهده داشته است.
- ۳- استفاده‌ی دانشجویان از این تحقیق برای بررسی موضوع التزام در شعرو بیان دیدگاه‌های مختلف در مورد التزام.
- ۴- آشنایی با جلوه‌های تعهد و التزام در شعر سیدرضی
- ۵- آشنایی بیشتر با تأثیر قرآن و حدیث در بیان مضامین شعری.

بخش اول

۱-۱-۱- نگاهی به اوضاع سیاسی، اجتماعی، فرهنگی و دینی عصر عباسی:

بی تردید عوامل مختلفی در ساختار شخصیت انسان تاثیر می‌گذارند، از جمله این عوامل محیط خانواده و

جامعه است. ما در این تحقیق قصد داریم ، زوایایی از زندگی سید رضی ، شاعر برجسته ی عصر عباسی، را به تصویر بکشیم . سپس به مقوله ی التزام دینی و اخلاقی در شعر ایشان بپردازیم .

بدون شك رضی اصول بنیادی التزام خود را از نهاد خانواده و جامعه گرفته ، و آن رابه گونه ای پرورانده، که تبدیل به یکی از چهره های ماندگار ورهبر شیعیان عصر خود گشته است . بنابر این آگاهی از اوضاع و احوال عصری که شاعر در آن می زیسته است ، ما را در فهم بهتر زندگی و تعهد و التزام وی یاری می کند .

۱-۱-۲- عصر عباسی و تأسیس دولت عباسی :

عصر عباسی ، عصری است که در تاریخ سیاسی از سال ۱۳۲ هجری با سقوط دولت اموی در شام و برپایی دولت عباسی در کوفه آغاز می شود . این عصر به دست هولاکو خان تاتار در سال ۶۵۶ هجری با سقوط بغداد به پایان می رسد .

بیشتر مورخان مدت و تاریخ عصر عباسی را اینگونه تخمین زده اند؛ و گفته می شود که بعد از سقوط بغداد « بقایای عباسیان در مصر تا سال ۹۲۳ هجری ادامه می یابد. » (خضری بک، بی تا، ص ۷)

این عصر را از جنبه ی سیاسی نمی توان عباسی نامید زیرا « در عهد متوکل ، خلیفه عباسی ، سال ۲۳۲ هجری شئون دولتی در دست فرماندهان ترک بود و در حقیقت خلیفه هیچ دخالتی در امور دولتی نداشت و از او فقط يك اسم باقی مانده بود» (فرو، ۱۹۶۸، ج ۲، ص ۳۳) پس از آن در اواخر قرن سوم هجری ، در قلمرو حکومت عباسیان دولتهای کوچک و مستقلی بوجود آمدند که اصلاً عرب نبودند و عملاً حکومت را از دست خلفای عباسی گرفتند و باعث تضعیف قدرت و موقعیت آنها شدند .

در هر حال آن دولت با غلبه بر دولت اموی بر سر کار آمد . دولت اموی در آن زمان بسیار ضعیف شده بود . از جمله عوامل ضعف و سقوط دولت اموی عبارت بودند از: «درگیریهای قبیلله ای میان عربها» (العبادی، بی تا، ص ۱۲) که خلفا هم برای پایان دادن به اینگونه درگیریها هیچ اقدامی نمی کردند تا به این وسیله مردم را به آن مشغول و از امور مملکت داری و سیاست دورکنند. (خفاجی، ۱۹۹۰، ص ۹)

۲- تجزیه ی خانواده ی مروانی از درون و وقوع اختلاف بر سر حکومت بین افراد آن. (اسماعیل، ۱۹۷۵، ص ۱۵)

۳ - قیام و مخالف پی در پی علویان و خوارج ؛ که نه تنها در دوره ی امویان ، بلکه در عهد عباسیان نیز این قیامها وجود داشت .

۴ - قیام موالی (اهالی بلا د فتح شده) که در اثر بی عدالتی و تبعیض نژادی دولت اموی شکل گرفت ، و آنها حرکت شعوبیه را بوجود آوردند . (این حرکت خواهان مساوات بین ملت ها بود با استناد به آیه ی سیزده ازسوره ی حجرات که می فرماید: «إِنَّا خَلَقْنَاكُمْ مِنْ ذَكَرٍ وَأُنْثَىٰ وَجَعَلْنَاكُمْ شُعُوبًا وَقَبَائِلَ لِتَعَارَفُوا إِنَّ أَكْرَمَكُمْ عِنْدَ اللَّهِ أَتْقَاكُمْ» (حجرات، آیه ۱۳) و گفته می شود منظور از قبایل (عرب) و منظور از شعوب، ملت های مسلمان غیر عرب می باشد.)

۵ - مشغول شدن خلفا به لذات و شهوات و دور شدن از کارهای دولتی و ظلم و ستم بر مردم .
مجموعه ی این عوامل باعث شد تا دولت متعصب عربی امویان از درون پوسیده و به سوی انحطاط برود ، و زمینه برای قیام عباسیان و برپایی حکومت توسط آنها فراهم شود .

۱-۱-۲-۱- آغاز دعوت عباسیان :

جد عباسیان به عباس عموی پیامبر بر می گردد . او بدلیل تأخیر در اسلام آوردنش قبل از فتح مکه ، طمع خلافت نداشت، هرچند که پشتیبان دعوت اسلام بود و مانند برادران دیگرش، ابولهب و ابوجهل ، کینه ای از اسلام به دل نداشت . (ابن سعد، ج ۱، ص ۳)

اما اولین داعی خلافت از عباسیان محمد بن علی بن عبدالله بن عباس بود که گفته می شود: « فردی باهوش و دور اندیش و با فهم و درایت بود . » (اسماعیل، ۱۹۷۵، ص ۲۰) و دعوت خود را به طور سری و با فرستادن داعیان دلباس تجارت به مناطق دور افتاده ای که دشمنان دولت اموی در آنجا زیاد بودند ، آغاز کرد. (ایوب، ۱۹۸۹، ص ۲۲) اما او قبل از اینکه به خواسته اش برسد در سال ۱۲۴ هجری ، وفات یافت و فرزندش ابراهیم ملقب به امام ، جانشین او شد .

بنی عباس برای تبلیغ دعوت خود به سوی شیعیان روی آوردند و از آنان خواستند تا مردم را به ولایت اهل بیت (ع) دعوت کنند ، بدون اینکه اسم شخصی ذکر شود ، تا « دعوت بین عباسیان و علویان مبهم بماند . » (البستانی، ۱۹۸۸، ص ۱۴) آنها بهترین منطقه را برای نشر دعوت خود در کوفه و خراسان یافتند (خضری بک، بی تا، ص ۱۵). چون کوفه از زمانهای قدیم مهد شیعه ی اهل بیت بود و خراسان نیز جزء سرزمین ایرانیان بود که همچون

برده با آنها رفتار می شد. به همین خاطر آنها خواستار تغییر دولت بو دند.

ابراهیم جوانی ۱۹ ساله به اسم عبد الرحمن بن مسلم و باکنیه ی ابو مسلم را برای رهبری دعوت خراسان انتخاب کرد. (ابن خلکان، ۱۹۹۸، ج ۳، ص ۱۴۵) و با توجه به دشمنی بعضی از قبایل عرب با یکدیگر و تفرقه افکنی آنها به او نصیحت کرد که « هر کس را که در خراسان به عربی سخن می گوید به قتل برسان. » (ابن اثیر، ۱۹۸۷، ج ۴، ص ۲۲۹)

ابو مسلم در رمضان سال ۱۲۹ هجری بنا به دستور ابراهیم دعوت را علی ساخت ؛ و بعد از اعلان دعوت، سپاهیاناش لباس سیاه پوشیدند و به (مُسوده) معروف شدند. گفته می شود که این لباس بخاطر « اندوه بر شهدای بنی هاشم در کربلا و ننگ و نفرین بر بنی امیه بخاطر قتل آنها بود » (ایوب، ۱۹۸۹، ص ۲۴)

ابومسلم که یاران فراوانی جمع کرده بود و بر بسیاری از مناطق تسلط یافته بود، سرانجام به کوفه رفت و با ابوالعباس سفاح فرزند و جانشین ابراهیم بیعت کرد.

۱-۱-۲-۲- مؤسس دولت عباسی :

ابوالعباس عبدالله بن محمد بن علی ملقب به سفاح مؤسس و اولین خلیفه ی دولت عباسی به شمار می آید. (سفاح در لغت به سه معنا می باشد : داری زبان فصیح ۲- بخشنده ۳- خونریز. که در اینجا مورد اخیر صدق می کند.) او که در سال ۱۳۲ هجری بر سرکار آمد، برای تحکیم پایه های دولت جدید به شدت با مخالفان می جنگید، چون می دانست هرگونه تسامح در ابتدای کار دولت باعث نابودی آن می شود، لذا در اولین خطبه اش در کوفه زمانی که می خواست از مردم بیعت بگیرد، آنها را تهدید می کند، و خطبه را چنین آغاز می کند: « حمد و سپاس خداوند را که به واسطه ی ما مردم را پس از گمراهی هدایت کرد، و پس از تفرقه متحد ساخت، پس ای مردم شما خوشبخت ترین مردم هستید، و شایسته ی محبت ما می باشید و من خونریز و انتقام گیر هستم. » (طبری، بی تا، تاریخ طبری، ج ۷، ص ۴۲۶)

۱-۱-۳- اوضاع سیاسی عصر عباسی :

دولت عباسی با یاری ایرانیان و به اسم دین بر پا شد و « اسلحه ای که در آن برای تأثیر گذاری بر عقلها به کار رفت ، باز گرداندن امور به خاندان پیامبر و گرفتن آن از خاندان مروان بود ، که نسبت به دین بی اعتنا بودند. (خضری، بی تا، ص ۲۹)

آنها برای تثبیت مرکزیت سیاسی خود از دین بهره بردند ، و از همان ابتدا حکومت خود را شرعی و مقدس جلوه دادند و خود را نمایندگان خدا بر روی زمین معرفی کردند .

ابن طقطقی در این مورد می گوید: «عباسیان با سیاسی آمیخته با دین حکومت می کردند و خواص مردم با همین دید دینی از دولت اطاعت می کردند ، و بقیه از روی ترس یا رغبت» (ابن طقطقی، ۱۳۵۰، ص ۱۴۱)

امامتأسفانه عباسیان پس از روی کار آمدن شروع به آزار و اذیت خاندان پیامبر و شیعیان آنها کردند ، و حتی اوضاع شیعیان در این دوره بدتر از دوره ی اموی بود.

همچنین آنها از قدرت و استعداد ایرانیان هم دچار وحشت شدند و دست به اقداماتی زدند ؛ از جمله کشتن ابومسلم خراسانی و ابومسلمه هلال- که هر دو از فرماندهان سپاه بودند و در پیروزی قیام عباسیان نقش بسزایی داشتند - و کشتن برمکیان.

بنابراین ، دولت عباسی که در ابتدا برپا یی دین و احیای سنت پیامبر را شعار خود قرار داده بود ، عملاً دولتی ظالم ، دروغین و حيله گر از آب در آمد .

در این مورد ابن طقطقی می گوید: « دولت عباسی ، دولتی پر از خدعه و نیرنگ و خیانت و زیرکی بود و بهره اش از مکرو فریب و بکار بردن حيله بیش از نیرو و قدرتش بود» (ابن طقطقی، ۱۳۵۰، ص ۲۰۰)

اما دولت عباسی با وجود تمام زیرکی و حيله و نیرنگ خلفای آن ، به خاطر عواملی دچار ضعف و انحطاط شد که در ذیل به آنها به اختصار بیان شد :

الف) تهاجم رومیان به قلمرو عباسیان :

مخالفت رومیان با ایشان و لشکر کشی و بر پا شدن جنگ بین آنها و پادشاهان نصاری در هر سال باعث بوجود آمدن نابسامانیهایی در حکومت می شد . داستان معتصم و جنگ عموریه دلالت بر این مطلب دارد .

ب) قیام علویان :

علویان خلافت را حق خود می دانستند ، بنابراین گاه وبی گاه بر ضد حکومت قیام می کردند و همواره با حکومت عباسی درگیر بودند تا اینکه سرانجام موفق شدند برای خود دولتی ایجاد کنند که بسیار قدرتمند بود و قلمرو و فرمانروایی آن نیز زیاد بود چنانکه در تاریخ فخری آمده است: « دولت علوی چندان وسعت یافت که نزدیک بود حکومت آن عالم گیر شود و همه ی ملل در مقابلش سر تسلیم فرود آوردند » (ابن طقطقی، ۱۳۵۰، ص ۲۵۸)

ج) قیام خوارج :

خوارج نیز با ویرانگریها و حملات خود بر ضد دولت باعث ایجاد بحران سیاسی در حکومت عباسیان شده بودند . هر چند که در طی در گیریهای آنها با حکومت ، دههاتن از آنها کشته شدند .

د) ظهور دولت های محلی :

در اثر بی کفایتی خلفای عباسی ، قلمرو این دولت در اواخر قرن سوم و اوایل قرن چهارم هجری تجزیه شد و دولتهای کوچک و مستقلی بوجود آمد . این دولتها عبارت بودند از : دولت سامانی ، غزنوی ، بویه ، سلجوقی ، و مغول در ایران ، حمدانی در شام ، اخشیدی و فاطمی در مصر . که به اختصار در مورد سه دولت از این دولتها که همراه با خلافت عباسی چهره ی سیاسی این عصر را تشکیل می دهند اشاره خواهد شد .

دولت آل بویه :

بویه دولتی ایرانی بود که فرزندان ابوشجاع بویه آنرا بوجود آوردند . آنها که در خدمت سپاه مرداویج موسس دولت زیاری در ایران بودند ، کم کم نزد او ترقی یافتند ، تا اینکه پس از قتل مرداویج دولت بویه را در ایران به وجود آوردند . زمانی که اوضاع سیاسی و اجتماعی عراق بخاطر رقابت بین امراء آشفته بود ، آنها در سال ۳۳۴ هجری وارد بغداد شدند و با خلیفه ی وقت مستکفی بیعت کردند .

جرجی زیدان می گوید: « آل بویه با ورود به بغداد خلیفه را برکنار کردند و مناره های شیعه را برافراشتند ، و آثار شیعه را زنده کردند و نفوذ ترکها و خلافت عباسی را ضعیف کردند.»

زیدان، ۱۹۵۷، ج ۲، ص ۲۶۱)

اما آنها با وجود داشتن اعتقادات شیعی ، زمانی که از سوی بزرگان علوی احساس خطر می کردند، به آزار و اذیت آنها می پرداختند ، آنها ابو محمد موسوی _ رهبر علویان و پدر شریف رضی _ و همچنین عموی رضی را آواره و زندانی کرده و املاک آنها را مصادره کردند. (شریف رضی، ۱۹۳۲، ج ۱، ص ۱۰)

این امر در روحیه ی شریف تأثیر گذاشت و یکی از عوامل شکوفایی استعداد شعری او شد ، تا با زبان شعر از این همه ستم فریاد کند .

دولت بویه در حدود صد سال حکومت کرد و سرانجام در سال ۴۴۷ هجری با ورود طغرل بك سلجوقی به بغداد منقرض شد .

دولت حمدانیها :

این دولت عربی شیعه مذهب از قبیله ی تغلب در جوار موصل بود که جد آنها حمدان نام داشت. (زیدان، ۱۹۵۷، ج ۲، ص ۲۶۵) مؤسس دولت حمدانی ، ناصر الدوله ابو محمد حسن بن حمدان است که در سال ۳۱۷ هجری دولت خود را در موصل (شمال عراق) تاسیس کرد . در سال ۳۳۲ هجری ابوالحسن علی بن حمدان ملقب به سیف الدوله - برادر ناصر الدوله - به سوی شام حرکت کرد و حلب را از دست اخشیدیها گرفت و در آنجا دولتی بر پا کرد که از برجسته ترین دولتهای این عصر شد و خودش از لایق ترین حاکمان این دولت بود که علاوه بر قدرت و فرمانروایی اهل علم و ادب نیز بود و گفته می شود: « شهرت و سخاوت و فتوت سیف الدوله جنگجو ، گروهی از شاعران را به حلب کشانده بود . از جمله این شاعران ، متنی ، ابوفراس حمدانی و ابوالعلاء معری بودند . (راسکین گیپ، ۱۳۶۲، ص ۹۱) . این دولت سرانجام بوسیله ی عضدالدوله در سال ۳۳۹ هجری از بین رفت .

دولت فاطمی :

دولت فاطمی دولتی شیعه معتقد به امامت اسماعیل فرزند امام صادق (ع) بودند ؛ به همین خاطر شیعه اسماعیلیه نامیده می شوند. آنها ادعا می کنند که منسوب به حضرت زهرا (س) هستند . (البستانی، ۱۹۸۸، ادباء العرب، ص ۲۹۵) دولت فاطمی در سال ۲۹۷ هجری در مغرب توسط عبید الله مهدی بن محمد حبیب تاسیس شد . او قلمرو دولت فاطمی ها را در شمال آفریقا گسترش داد . (فروخ، ۱۹۶۸، ج ۲، ص ۴۰۳) فاطمی ها در سال ۳۵۷ هجری بر مصر مسلط شده و قاهره را پایتخت خود قرار دادند ، و جامع الازهر مرکز دعوت خود قرار دادند و به سرعت نفوذ خود را به سوی حجاز و شام گسترش دادند. (همان) عهد فاطمی ها عهد اصلاح و عمران بود. آنها دارای تمدن پیشرفته ای بودند و مدارس و کتابخانه هایی تاسیس کردند. (العبادی، بی تا، ص ۲۶۲) سپس نفوذ خود را به سوی حجاز و شام گسترش دادند .

آنها ادعا می کردند که منسوب به حضرت فاطمه ی زهرا (س) هستند. (البستانی، ۱۹۸۸، ص ۲۹۵) دولت فاطمی در سال ۵۶۷ هجری به دست صلاح الدین ایوبی سقوط کرد. به این ترتیب دولت قدرتمند و حکومت پنهانور عباسی، بخاطر قیامهای ذکر شده و تشکیل دولتهای مستقل که عملاً حکومت را از دست خلفا گرفته بودند، این دولت دچار بحرانی سیاسی شدیدی شد، و زمینه ی انحطاط آن فراهم آمد.

۱-۱-۴- اوضاع اقتصادی عصر عباسی :

تمدن مادی در عصر عباسی به اوج خود رسید، بغداد که پایتخت دولت عباسی بود، پایتخت عیش و نوش و خوشگذرانی بود. (العبادی، فی التاریخ العباسی والفاطمی، بی تا، ص ۲۵۷)

خطیب بغدادی در مورد وضعیت بغداد در آن زمان می گوید: «بغداد از لحاظ قدرت و عظمت و کثرت دانشمندان و وسعت نواحی مختلف آن و کثرت خانه ها و مسجد ها و حمامها و هوای مطبوع و ساکنان زیادش در دنیا نظیر نداشت.» (بغدادی، بی تا، ج ۱، ص ۱۱۹)

این خوشگذرانی و عیش و نوش که جامعه ی عباسی از زمان منصور عباسی با آن روبرو بود در عهد هارون الرشید به اوج خود رسید، و پس از آن در عهد امین به افراط و اسراف گرایید.

البته ثروت و نعمت در دست طبقه ی خاصی از مردم مثل خلفا و وزیران، و الیان و بعضی از تاجران و صنعتگران وجود داشت. (امین، ظهرا لإسلام، بی تا، ج ۱، ص ۹۷) در حالیکه عامه ی مردم که اکثریت هم بودند، در فقر و بدبختی به سر می بردند.

شوقی ضیف می گوید: «اکثریت مردم رنج کشیده و ستم دیده اسباب عیاشی و خوشگذرانی دو طبقه ی ممتاز و متوسط را فراهم می ساختند.» (ضیف، ۱۱۱۹، العصر العباسی الأول، ص ۶۱)

وی در مورد ثروت فراوان و بی حد و اندازه ی خلفا می نویسد: «شاید این همه اسراف و این همه سخت گیری بر مردم علت و سبب حقیقی گرایش درونی مردم به ظهور امام زمان که منادی عدالت است، باشد. چیزی که شرایط مناسبی برای تشکیل گروههای پنهانی زیادی را فراهم آورد، و سبب شد که گروههای زیادی به عقیده ی شیعه روی بیاورند.» (همان، ص ۵۱)

در کتاب الکامل در مورد وضع نابسامان اقتصادی چنین آمده است: «در این سال (۳۶۱ هجری)

فتنه ي بزرگي بين مردم به وجود آمد ، مردم دچار حزب گرايي و تفرقه ي شديدی شدند ، جماعت عياران که به غارت اموال ثروتمندان مي پرداختند ، شکل گرفت . مردم از زيادي سپاهيان و فرزندان آنها به تنگ آمده بودند ، در پي اين شرايط اموال زيادي غارت شده و خانه هاي متعددي به آتش کشيده شد از جمله اين محلها که رخ را مي توان نام برد که محل اجتماع شيعيان و بازرگانان بغداد بود .» (ابن اثير، ۱۹۸۷، ج ۷، ص ۳۳۰)

فقر اقتصادي و فساد اجتماعي موجود در جامعه ي عباسي باعث « بوجود آمدن دو گرايش بي بند و باري و زهدشد. (اسماعيل، ۱۹۷۵، ص ۲۹۲)

اين دو پديده ي متناقض هر کدام عکس العمل ديگري بود ، چرا که هر گاه جامعه اي دچار هرزگي و فساد شود افرادي از آن جامعه که داراي وجداني بيدار هستند نمي توانند اوضاع را تحمل کنند ، به همين خاطر به زهد روي مي آورند ، تا بدینوسيله از آلودگي و فساد مصون بمانند.

۱-۵- وضعیت اجتماعي:

جامعه عباسي ، جامعه اي بود که از اقوام ، نژاد و ملتهاي مختلفي تشكيل شده بود . لذا محيط اجتماعي آن چندان شکل عربي نداشت . وجود فرهنگهاي مختلف سبب تناقض هاي اجتماعي شده بود و جامعه گرفتار مسائلي بود از قبيل :

الف) فساد اخلاقي و بي بندباري :

همانطور که جرجي زيدان مي گوید : « آميختگي فرهنگي بين ملتهاي مختلف در جامعه ي عباسي سبب فساد اخلاقي شده بود» (زيدان، ۱۹۵۷، ص ۲۷۱) يعني امتزاج عرب با غير عرب و ازدواج آنها با يکديگر در سبک زندگي ، خوراک ، پوشاک ، و مسکن مردم تأثير گذاشت ، و « به تأثير اين اختلاط و زندگي شهر نشيني ، بي بند و باري و فساد به وجود آمد» (خفاجي، ۱۹۹۰، ص ۳۶)

از آنجا که خلفا غرق در لذات و شهوات بودند ، مردم نيز به تبعيت از خلفاي خود به فساد و بي بند و باري روي آوردند . آزادي دين و اندیشه نيز در اين عهد باعث گسترش فساد اخلاقي شده بود .

ب) نسبت عربي گرفتن:

از مسائل ديگري که در جامعه ي عباسي وجود داشت ، مسأله ي نسبت عربي ساختن در بين موالي بود، که نژاد هاي گوناگون تمايل داشتند که خود رابه عرب نسبت دهند مثلاً «ابو مسلم خراساني براي خود يك نسبت عربي

مي سازد و گمان مي كند كه از نسل سليط بن عبدالله بن عباس است «(طبري، بي تا، ج ۹، ص ۱۶۷) از بين شاعران نيز ابو تمام رومي نسبت عربي به خود مي دهد. (بهرز، ۱۳۷۷، ص ۱۴۸) و به اين ترتيب آنها رنگ عربي به خود مي گرفتند و زبان عربي زبانشان ، زندگي عربي زندگيشان و تاريخ عربي تاريخشان مي شد .

ج) رواج بردگان و كنيزان :

در اين عصر تعداد بردگان و كنيزان بطور قابل ملاحظه اي نسبت به دوره هاي قبل افزايش يافت ، آنها كه از نژاد ترك ، فارس ، روم ، بربر و غيره بودند ، تحت تعليم قرار مي گرفتند. برخي از آنها با فنون ادب آشنايي داشتند، وشاعر يا آواز خوان بودند . و به اين ترتيب قلب و عقل شاعران را تسخير مي كردند.

آنها داراي مكانهايي بودند كه مردم براي تماشا به آنجا مي رفتند ، شاعران نيز به آنجا رفت و آمد مي كردند و غزل خود را بر آنها مي خواندند ، به اين ترتيب آنها « تأثير زيادي بر غزل عصر عباسي گذاشتند. » . (اسماعيل، ۱۹۷۵، ص ۲۶۰)

فساد اخلاقي كه خواننده ها و كنيزان زن در اين عصر به وجود آوردند ، باعث انتشار غزل بي پرده يا مكشوف شد ، كه در آن كرامت مرد وزن حفظ نمي شد ، و حق زن نادیده گرفته مي شد. و شعر هاي صريح و اباحي در مورد آنها سروده مي شد. مثل شعر مطيع بن اياس در كوفه، بشار در بصره و ابونواس در بغداد. (ضيف، ۱۱۱۹، العصرالعباسي الأول، ص ۷۲ و ۷۳)

علاوه بر اين وجود غلامان در اين عصر و عشقبازي با آنها حتي در نزد خلفاء و وزيران ، لکه ي ننگ جامعه ي عباسي به شمار مي آيد .

د) فقر و استثمار :

جامعه عباسي داراي نظام طبقاتي بود ، يعني از يكسو قشر مرفه خلفاء، وزيران ، اميران و واليان قرار داشتند ، از سوي ديگر مردم فقير و ستمديده كه حاصل دسترنج آنها صرف خوشگذراني طبقه ي مرفه مي شد .

در اين عصر خلفا و وزيران بسيار اسراف مي كردند ، آنها هدايا و اموال زيادي به شاعران و مخصوصاً آوازخوانان مي دادند، به طوري كه گفته مي شود روزي امين به عبدالله بن ايوب تيمي شاعر صد هزار درهم و به اسحاق موصلی آواز خوان هزار ان درهم هديه کرده بود . (همان، ص ۴۷)